

नेपाल+तिब्बत सम्बन्धः ऐतिहासिक सिंहावलोकन

—श्रीमती इन्दिरा जोशी

प्राचीन कालदेखि नै नेपालको हिमालय वारपार भारत, तिब्बत र चीन बीचको व्यापारमा केन्द्रको भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । नेपालको कूटनैतिक सम्बन्ध कायम भएको पहिलो देश भोट या तिब्बत नै हो । भोटकै माध्यमबाट चीनसंग सम्बन्ध कायम भएको थियो । भारतीय जनश्रुति अनुसार ईशाको सातौं शताब्दीमा राजा अंशुवर्माका दुई वटी छोरीहरूमध्ये एउटीको विवाह भारतीय कन्नौजका राजा हर्षवर्धनसंग र अर्की छोरीको विवाह तिब्बतका तत्कालीन राजा श्रोनचोङ्ग-गम्पोसंग गरिदिएका थिए ।^१

नेपालकी भृकुटीलाई ई. ६३० को दशकमा भोटका राजा श्रोनचोङ्ग गम्पोले आफ्ना विश्वसनीय मन्त्री गारतोङ्ग सेनलाई चिठी र सौगातहरू सहित अंशुवर्माका दरबारमा पठाए । यस प्रतिनिधिमण्डलको उद्देश्य अंशुवर्माकी छोरी भृकुटीलाई तिब्बतका राजा श्रोनचोङ्ग गम्पोसंग विवाह गर्न माग्नु थियो ।^२

भृकुटी भोट जाँदा आफ्ना साथ अक्षोभ बुद्धको मूर्ति लिएर गएकी थिइन् । त्यो मूर्तिलाई ठूलो मन्दिर बनाई उनले अनुष्ठान गरिन् । यस मन्दिरलाई हाल जोकहाङ्ग भनिन्छ । यसको ढोका पनि नेपालतर्फ फर्काइएको छ । भृकुटीलाई

“रानी बेल्सु” भनेर तिब्बतीहरू पुकार्दछन् । यसरी नेपाल+भोटको बीच गहिरो सम्बन्ध रहेको कुराको ऐतिहासिक पुष्टी हुन गएको छ ।^३

लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवका पालामा नेपाल+तिब्बत सम्बन्ध अझ सुदृढ बन्न गएको थियो । नरेन्द्रदेवका बाबु उदयदेव शासनच्युत भएपछि तिब्बतमा शरणार्थीका रूपमा रहेका थिए । उनको तिब्बतमा नै मृत्यु भयो । श्रोनचङ्ग गम्पोले नरेन्द्रदेवलाई शरण मात्र नदिई उनलाई चाहिने सैनिक मद्दत पनि दिएका थिए । भोटको सहायता प्राप्त भएकोले नरेन्द्रदेव आफ्नो राज्य फिर्ता लिन सफल पनि भए । त्यसै बेलादेखि नेपालको बाटो भएर चिनिया बौद्ध भिक्षुहरू भारत भ्रमण गर्दथे । चिनियाँ प्रतिनिधिमण्डलको नेतृत्व गर्दै बौद्ध यात्री बाङ्गयुन्चे भारतमा पुग्दा अरुणास्वले (हर्षवर्धनका मन्त्री) लुटपिट गरे । राजदूत बाङ्गयुन्चे भागेर नेपाल आइपुगे । नेपालका शासक नरेन्द्रदेवले उनलाई १,२०० पहाडी सैनिक र ७,००० घोडचडी फौज पठाई मद्दत दिए । तीन दिनको युद्धपछि अरुणास्वलाई बन्दी बनाई चीन पठाइएको घटनाको प्रसङ्ग उल्लेख भएबाट लिच्छविकालमा नेपाल+भोटका बीच सम्बन्ध राम्रो थियो भन्न सकिन्छ ।^४

नेपाल+ तिब्बतका बीच सम्बन्ध बलियो हुँदै आइरहेको बेलामा नेपाल+चीन बीच पनि सोभै सम्बन्ध कायम भएको देखिन्छ । ई. ६४७ मा नेपालका तर्फबाट एकदूत सौगात लिई चीनतर्फ गएका थिए । यसपछि दुवै देशका बीच शिष्टमण्डलको आदानप्रदान हुन थाल्यो । यो सम्बन्ध तिब्बतसंग राम्रै कायम भएको बेलामा भएको भए तापनि तिब्बतले नेपाल+चीन सम्बन्धलाई त्यति रूचाएन । जसले गर्दा चीनसंग चाहिँ नेपालको सम्बन्ध अगाडि बढ्न सकेन ।^{१५}

आठौँ शताब्दीमा पनि नेपाल+तिब्बत सम्बन्ध राम्रै रहेको पाइन्छ । नेपालले भारतका पण्डित शान्ति रक्षित र पद्मसंभवलाई बौद्ध धर्मको व्याख्या गर्नका लागि भोट पठाउन मद्दत गर्‍यो ।^{१६} यसप्रकार लिच्छविकालदेखि नै नेपालले भोट र भारतको बीचमा केन्द्रको भूमिका निर्वाह गरेको प्रसङ्ग उल्लेख भएबाट नेपाल+भोटको सम्बन्ध अनेक प्रकारले विकसित भएको थियो भन्न सकिन्छ ।

मध्ययुगको चौधौँ शताब्दीमा चीनका सम्राट कुवलय खाँको अनुरोधमा नेपालबाट बलबाहुको (कालान्तरमा अरनिको नामले प्रसिद्ध) नेतृत्वमा ८० जना शिल्पकारहरूको टोली तिब्बत हुँदै चीन पुगेको र सम्राटको अनुरोधमा चीनमै बसेको वृत्तान्त पाइन्छ ।^{१७}

चीनका मीङ्ग वंशका सम्राटहरूको नेपालका राजाहरूसंग घनिष्टतापूर्ण सम्बन्ध थियो । ई. १३८४-१४९७ सम्म पाँचवटा चिनियाँ प्रतिनिधिमण्डल नेपाल आएका र नेपालका तर्फबाट ७ वटा प्रतिनिधिमण्डल चीन गएको पाइन्छ । चिनियाँ ऐतिहासिक सामग्री अनुसार मंचु राजवंशको राज्यकालमा नेपालका ल्हासास्थित व्यापारीहरू पाल्पाराज्यको अधिनमा थिए । मंचुहरूले नेपालको नाम पाल्पा मार्फत थाहा पाएका थिए ।^{१८}

सत्रौँ शताब्दीमा नेपाल+तिब्बत सम्बन्धमा अर्को आयाम थपियो । यस समयमा आएर दुई देशका बीचमा एउटा व्यापारीक संभौता भयो । आदिकालदेखि नै हिमालय वारपार गरेर नेपाल+तिब्बत आवत जावत गर्ने ३५ वटा नाका मध्ये २४ वटा भञ्ज्याङ प्रयोगमा आएका थिए ।

ती मध्ये कुती र केरूङ्का नाका कम उचाईमा भएकाले यहाँबाट बाह्रै महिना तिब्बत र नेपाल बीच आवत जावत गर्न सकिन्थ्यो । यही कारणले गर्दा यी भञ्ज्याङ्गहरू आदि कालदेखि नै बढी प्रचलनमा रहे भने अर्कोतिर यी भञ्ज्याङ्गहरू वादविवाद र युद्धका कारण पनि वन्न पुगे ।^{१९}

यसै शताब्दीको शुरूदेखि नै आन्तरिक कलहले गर्दा भोटको राजनैतिक स्थिति अस्त व्यस्त भइरहेको थियो । तिब्बतको यो दुर्बल परिस्थितिबाट गोरखाका राजा रामशाह र कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लले भोटका दुईवटा प्रमुख व्यापारिक मार्गहरू कब्जा गरेका थिए । रामशाहले केरूङ्ग र प्रताप मल्लले कुतीमाथि आफ्नो अधिकार जमाए । यसका अतिरिक्त कान्तिपुरका राजाले भोट सरकारसंग १६४५-५० का बीचमा एउटा सम्भौता गर्न पनि सफल भए । यस सम्भौतालाई नेपालको कूटनीतिक इतिहासमा "पहिलो सम्भौता" भने हुन्छ । यो सम्भौताको ८ वटा शर्तहरू थिए । यो सन्धि कान्तिपुरको लागि ज्यादै लाभदायक सिद्ध भयो । यस सन्धिले सर्वप्रथम कान्तिपुरलाई प्राचीनकालदेखि नै प्राप्त हिमालय वारपारमा व्यापारिक केन्द्रको रूपमा स्थापित गरायो ।^{२०} व्यापारिक केन्द्र भएकाले भारत+भोटको व्यापारलाई पनि नेपालले अप्रत्यक्ष रूपमा नियन्त्रण गर्न सक्ने भयो । यो सन्धि पश्चात् कान्तिपुर र तिब्बतको मात्र सम्बन्ध कायम नभएर भक्तपुर+तिब्बतका बीच व्यापारिक एवं व्यक्तिगत सम्पर्क समेत कायम भएको थियो । यसरी कान्तिपुरद्वारा तिब्बतसंग गरिएको सन्धि नै उपत्यकाका अन्य राज्यहरूसंगको सम्बन्धको माध्यम भएको थियो । पछिसम्म नेपाल+तिब्बतको बीच यसै सन्धि मार्फत सम्बन्ध रहिरह्यो । मल्लकालको अन्तिम समयतिर भने नेपालले भोटमा मिसाहा टक पठाउन शुरू गरेकाले भोट र उपत्यकाका मल्लहरूका बीच खटपट शुरू भयो । भोट र काठमाडौँ उपत्यका बीच मुद्रामा विवाद परेका बेलातिर भोटको चीनसंग र उपत्यकाका मल्ल राजाहरूको गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहसंग संघर्ष चलिरहेको थियो । फलस्वरूप भोटले चीनको अधिपत्य स्वीकार गर्नु पर्‍यो । चीन सरकारका दुईजना प्रतिनिधिलाई ल्हासामा रहने

अनुमति दिनु पर्ने बाध्यता भयो । यिनीहरूलाई “अम्बा” भनिन्थ्यो र यिनीहरूले भोटको शासनको नियन्त्रण गर्दथे ।¹¹

ई. १७४४ मा पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोट जितेपछि कान्तिपुरको तिब्बतसंगको व्यापार बन्द हुन पुग्यो । केरूङ्ग भञ्ज्याङ्गको मार्ग नुवाकोट भएरै जानु पर्दथ्यो । तसर्थ भोटसंग पूर्ववत् व्यापार हुने आशा राख्दै कान्तिपुरले गोरखासंग ई. १७५० मा एउटा सन्धि गर्‍यो । सन्धि अनुसार केरूङ्ग मार्गबाट हुने व्यापारमा गोरखा पनि समान हिस्सेदार हुने भयो । उक्त सन्धिमा तिब्बतको सहभागिता नभएको हुनाले यसलाई तिब्बतले मान्यता नदिँदा कार्यान्वयन हुन सकेन ।¹² भोटमा मिसाहा टक पठाएकाले समस्या जटिल बनीरहेको थियो । ई. (१७६८/६९) मा पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यकाका मल्ल राज्यहरूमा अधिकार जमाएपछि नेपाल+भोट सम्बन्ध शाहहरूको हातमा पर्न गयो । उपत्यका अधिनमा आए पश्चात् भोट सरकारसंग अशुद्ध मुद्रा वा मिसाहा टकको कारण उल्झेको समस्या सुल्झाउन पृथ्वीनारायण शाहले विभिन्न प्रयासहरू गरे । परन्तु उक्त समस्या समाधान हुन सकेन । उनले तिब्बतसंग पहिले भै हिमाल वारपारको व्यापारिक केन्द्रको रूपमा नेपाल स्थापित भई नै रहोस् तथा तिब्बतसंगको व्यापारमा बढी फाइदा होस् भन्ने चाहना राखेर तिब्बतलाई बंगालबाट हुने इष्ट इण्डिया कम्पनीका सामानहरू अन्य मार्गबाट आयात नगर्न अनुरोध गरे । नेपालबाट तिब्बत जाने व्यापारिक मार्ग मध्ये कुती र केरूङ्ग बाहेक अन्य मार्गहरू बन्द गरिदिए । तिब्बतले नेपालसंग व्यापारिक गतिविधि सञ्चालन गर्न पत्राचार पनि गरेको थियो । पृथ्वीनारायण शाहले उक्त प्रस्ताव इन्कार गरिदिए । नेपाल+तिब्बत व्यापारिक गतिविधिमा गतिरोध पैदा भएको अवस्थामा ई. १७४४ मा काठमाडौंमा जम्मा दुई वटा काश्मिरी कोठीहरू थिए । यसै समयतिर दुई जना काश्मिरीहरू नेपालबाट भागी ल्हासा गएर भुटानको बाटोबाट आफ्नो व्यापार सञ्चालन गर्न थालेका थिए । यस प्रकार पृथ्वीनारायण शाहको समयमा नेपाल+तिब्बत व्यापारिक गतिविधि सुचारू हुन नसकेको पुष्टि हुन आउँछ ।¹³

पृथ्वीनारायण शाहपछि प्रतापसिंह शाहका समयमा नेपाल+तिब्बत व्यापारिक गतिविधि सुचारू रूपमा संचालन गर्नका लागि प्रयासहरू भए । नेपाल सरकारले रूपनारायण कार्कीको नेतृत्वमा एउटा प्रतिनिधिमण्डल कुती पठायो । प्रतिनिधिमण्डलले तिब्बतका शेर्पा, खेम्पो र देन्यो पदसभलसंग कुराकानी गरी एउटा सन्धि गरेको थियो । सन्धि अनुसार नेपालले सुनचाँदिका मुद्राहरू टकमारी तिब्बत पठाउने, तिब्बतले पूर्वतर्फका व्यापारिक बाटाहरू बन्दगरी केरूङ्ग र कुतीबाट मात्र व्यापार गर्ने तथा सन्धिको पालना नगर्नेले जरिवाना स्वरूप ५० धानी सुन दिनु पर्ने रहेको थियो । सन्धि भए तापनि खोटो मोहर वा मिसाहा टक सम्बन्धी समस्याको चर्चा यसमा नपरेको हुँदा यस सन्धिले स्थायित्व पाउन सकेन । खोटो मोहर तिब्बतमा पूर्ववत् प्रचलनमा रहिरह्यो । यसका अतिरिक्त पूर्वतर्फको बाटो बन्द नगरी तिब्बतले व्यापार पनि गर्दै रहँदा सन्धिको उलङ्घन भएको आभास भई रहेको थियो । उक्त कुरा नेपाल सरकारलाई मन परेको थिएन ।¹⁴

ई.स. १७७५ मा नेपाल र सिक्किमबीच युद्ध हुन पुग्यो र बालुङ्गको सन्धि पश्चात् अन्त्य भयो । यस युद्धमा तिब्बतले सिक्किमको पक्ष लिएको थियो । साथै सन्धि गर्दा तिब्बतले आफ्नो प्रतिनिधि पठाएको थियो । यसप्रकार प्रतापसिंह शाहका समयमा पनि नेपाल+तिब्बत सम्बन्धमा कुनै सुधार आउन सकेन ।¹⁵ यसपछि करिब १२ वर्षसम्म नेपाल+तिब्बत सम्बन्ध यथास्थितिमा नै रहेको देखिन्छ । प्रतापसिंह शाहको मृत्युपछि अर्द्धाई वर्षका नाबालक रणबहादुर शाह नेपालका राजा भए । उनको नायव भएर उनकी मुमा राजेन्द्रलक्ष्मीले शासन चलाइन् । उनको पनि चाँडै नै मृत्यु भयो । त्यसपछि उनका काका बहादुर शाहले नायवी चलाए । उनले नायवी सम्हालेपछि नेपालको एकीकरण अभियान तदारूकताका साथ अगाडि बढ्यो र तिब्बतसंगका सम्बन्धमा विशेष ध्यान पुग्न सकेन । यसै समयताका तिब्बतमा आन्तरिक कलहको श्रृजना भयो । तिब्बतका तेश्रा पञ्चेन लामाको चीनको सद्भाव भ्रमणमा जाँदा मृत्यु भयो । सम्पत्तिको बाँडफाँडमा उनका २

भाइहरूका बीच घरायसी भगडा भयो । त्यसपछि ई. १७८८ मा पञ्चेन लामाका भाइ समर त्रलुक राजनैतिक शरणार्थीका रूपमा नेपाल आए । उनको आगमनले नेपाल+तिब्बतको सम्बन्धमा नयाँ परिस्थितिको सिर्जना भई दुई देशका बीचमा तनावको स्थिति पैदा भयो । नेपाल सरकारले समरपा लामालाई नेपाल तिब्बतको मामिलामा सल्लाहकारका रूपमा राख्यो । उनैको सल्लाहानुसार बहादुर शाहले मुद्रा समस्या समाधान गर्नका लागि भोटसंग युद्ध पनि मोलेका थिए । यसै बेला एकजना तिब्बती यात्री काठमाडौंको बौद्ध धार्मिक स्थलको दर्शन गर्नका लागि आएका थिए । उनी मार्फत् बहादुर शाहले तिब्बत सरकारलाई एक पत्र पठाएका थिए । उक्त पत्रमा तिब्बतले पुराना खोटा सिक्काहरूको प्रचलनलाई त्यागी नेपालले टक मारेका शुद्ध सिक्का मात्र प्रचलनमा ल्याउनु पर्ने, तिब्बतले शुद्ध नून नेपाल पठाउनु पर्ने, यी मागहरू पूरा नभएसम्म समरपा लामालाई बन्धक राख्ने र तिब्बतको न्याङ्ग, रोङ्गसर र केरूङ्ग कब्जा राख्ने धम्की समेत दिएको थियो ।^{१६}

तिब्बत सरकार नेपाल सरकारका यी मागहरू पूरा गर्ने पक्षमा थिएन । तिब्बत सरकारले उक्त पत्रको जवाफमा सबै दोष नेपाल कै भनेर पन्छाई दियो । मल्लकालीन मुद्रालाई अवमूल्यन गर्न नसकिने, नूनको दायित्व दुवै देशका अधिकारीको भएको र समरपा लामासंग कुनै सरोकार नभएको उनी स्वइच्छाले नेपाल आएको हुँदा उनको उत्तरदायित्व तिब्बतले नलिनै, फर्की गएमा स्वागत गर्ने कुरो जनाउँदै पत्र पठायो । भोट सरकारले नकारात्मक जवाफ पठाउनुको साथै नेपालसंगको व्यापारिक मार्गहरू पनि बन्द गर्‍यो । फलस्वरूप नेपाल सरकार असन्तुष्ट भै युद्ध गर्नुपर्ने स्थिति देखियो । नेपाल सरकारले तुरून्तै कुती र केरूङ्ग दुई मार्गद्वारा तिब्बतमा आक्रमण गर्न फौज पठायो ।

नेपाली फौजले कुती, केरूङ्ग, भुङ्गा र शेखर भोङ्ग आदि स्थानहरू आफ्नो कब्जामा लियो ।^{१७} यसको प्रतिरोध गर्न तुरून्तै तिब्बतले सकेन । तिब्बत सरकारले अम्बाहरू मार्फत् चीन सरकारसंग मद्दतका लागि अनुरोध पनि गर्‍यो । त्यस्तै भारतको गभर्नर जनरल समक्ष एउटा गोप्य पत्र पनि पठायो । तर तिब्बतलाई मद्दत दिएर नेपालसंग सम्बन्ध

बिगान अंग्रेजहरू चाहँदैनथे । तिब्बतका मामिलामा हस्तक्षेप गर्दा चीन पनि रिसाउने हुँदा अंग्रेजहरूले तिब्बतलाई सहयोग गर्न आलटाल गरेका थिए ।^{१८}

चीनका वादशाहले आफ्ना अङ्गरक्षक सुआन च्यागका गभर्नरलाई स्थिति अध्ययन गर्न पठाए । चान्चूको नेतृत्वमा २००० सेनाहरू पनि पठाए । भोटका अधिकारीहरू नेपालसंग युद्ध चालु राख्ने पक्षमा थिए । तर चिनीयाँहरू युद्धको पक्षमा नभएकाले सन्धिको लागि छलफल शुरू भयो । तिब्बतले सन्धिको प्रस्ताव अगाडि साऱ्यो । केरूङ्गमा दुवै देशतर्फका प्रतिनिधिहरू भेला भए ।^{१९}

भोटले ई. १७७५ को सन्धि उल्लंघन गरेका हुनाले नेपालले ५० धानी सुन र कुतीको भू-भाग माग गर्‍यो । तर यी कुराहरू दिन तिब्बत तयार थिएन । आखिरमा लामो छलफल गरेर २ महिनापछि एउटा सन्धि गर्ने निर्णय भयो । यस सन्धिलाई केरूङ्गको सन्धि भन्दछन् । यो सन्धि २ जुन १७८९ मा हस्ताक्षर भएको थियो । सन्धि अनुसार नेपालको नयाँ मुद्रा प्रचलनमा ल्याउन सटही दर कायम भयो । तिब्बतले नेपाललाई युद्धको हर्जाना वार्षिक रूपमा तिर्ने, तिब्बतले एक वर्षको हर्जाना तिरेपछि नेपालले कब्जा गरेको तिब्बतको भूभाग छोड्ने, नेपालको एउटा प्रतिनिधि तिब्बतमा रहने, तिब्बतको शुद्ध नून पठाउने, तिब्बतले सिक्किम भुटानबाट दक्षिण एशियाली देशसंग व्यापार गर्न नपाउने शर्तहरू राखिएका थिए ।^{२०}

केरूङ्ग सन्धिबाट तिब्बत सन्तुष्ट थिएन । किनकी यस सन्धिमा आफूले पहिलेदेखि नै विरोध गर्दै आएको कुरा मान्न तिब्बत विवश भएको थियो । यो सन्धि समानताको आधारमा नभई एक पक्षीय भएको मानेर तत्कालमा तिब्बतले पहिलो किस्ता मात्र नेपाललाई बुझायो दोश्रो बुझाएन र तेश्रो वर्ष सन्धिमा संशोधन गर्ने माग राख्यो । माग बमोजिम वार्ता कुतीमा गर्ने तय भयो । वार्तामा भागलिन सरकारका तर्फबाट स्यामार्पा लामा पनि गएका थिए । जसलाई तिब्बतिहरूले पक्रन खोजेकोमा नेपाल रूष्ट भई युद्धको पुनरावृत्ति हुन गयो । युद्धमा केही हदसम्म चीन पनि संलग्न भएको हुनाले यो युद्ध नेपाल+तिब्बत+चीन युद्धमा परिणत भएको थियो भन्न सकिन्छ ।^{२१}

नेपाल+तिब्बत+चीन युद्ध हुनुको मुख्य कारणमा तिब्बतले प्रथमतः केरूङ्ग सन्धिको शर्तहरूलाई उल्लंघन गर्नु थियो । तिब्बतले पूर्वतर्फका नाकाहरू खोल्न नपाउने शर्त भएकोमा सो कुरा नमानी पूर्वतर्फका नाकाहरू खोलिदिँदा युद्ध बाहेक अरू विकल्प थिएन । अर्को कुरा त्यस बेलासम्मको युद्धमा सफल हुँदै आएकोले नेपालको आत्मबल निकै बढेको थियो । यस युद्धमा पनि उसले आफ्नो विजय निश्चित देखेको थियो । जसको कारण ई. १७९१ को ६ अगस्तको दिन तिब्बतको शिगात्से तर्फ युद्ध गर्नको लागि फौजहरू पठाइयो । नेपालीहरूले सन्धिको उल्लंघन भएकोमा ५० धर्नी सुनको माग गरे । तिब्बतले दिन इन्कार गरिदिँदा नेपालीहरूले दिगर्चाको प्रसिद्ध टासील्हम्पो गुम्बामा सुनचाँदी जवाहरातहरू उठाउन सफल भए । यो उनीहरूको सफलताको शिखर थियो । नेपाली फौजका अगाडि केही नलाग्ने देखी यसपल्ट पनि तिब्बतले मद्दतका लागि चीनको बादशाहसंग अनुरोध गर्‍यो । चीनले तिब्बत पराजित भएमा आफ्नो प्रभुत्व तिब्बतबाट हट्नेदेखि उसलाई सहयोग गर्ने निर्णय गर्‍यो । चीनले यस युद्धमा द्वैध भूमिका निर्वाहा गर्दै रह्यो । उसले तिब्बतलाई फौज पठाई सहयोग गर्दै रह्यो भने युद्ध रोक्नका लागि नेपाल सरकार समक्ष केही शर्तहरू पनि प्रस्तुत गर्‍यो । जसमा दिगर्चामा लुटेको सम्पत्ति फिर्ता दिने, गिरफ्तार गरिएका भोटका काजीहरूलाई फिर्ता पठाउने, स्यामार्पा लामालाई तिब्बतमा फिर्ता पठाउने आदि मुख्य थिए । नेपालले यी कुरालाई अस्विकार गर्‍यो ।^{२२}

नेपाल+तिब्बत बीच युद्ध चर्किदै गयो । युद्धमा चिनियाँ पक्षले पहिले कुतीबाट र पछि केरूङ्गबाट हमला गर्दा सफलता हासिल गर्दै गयो । नेपाली पछि हट्न बाध्य हुँदै चिनियाँहरू रसुवासम्म आइपुगे ।

नेपालीहरूले अकल्पनीय पराजय बेहोर्नु परेको कारण बहादुर शाहले चिनियाँ सेनापति फुकाङ्गसंग वार्ता गरे । वार्तामा चिनियाँ सेनापतिले नेपालले लुटेको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने, बन्दी बनाइएका भोटका काजीहरूलाई रिहा गर्ने, स्यामार्पा लामालाई तिब्बत सरकारलाई बुझाउनु पर्ने ३ वटा शर्तहरू राखे । नेपालले २ वटा शर्तहरू स्वीकारे तापनि स्यामार्पा लामालाई सुम्पन्न चाँहँदैनथे । ई. १७९२ मा

स्यामार्पा लामाको मृत्यु भयो र वार्ताको ढोका खुल्यो । पुनः सेनापतिले ३ वटा शर्तहरू राखे । श्यामार्पा लामाको हाडखोर चिनियाँ सेनापति छेउ बुझाउने, दिगर्चामा लुटेको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने, ई. १७८८ को सन्धिको सकल प्रति चिनियाँ सेनापतिलाई बुझाउने । परन्तु बहादुर शाहले यस बारेमा जवाफ पठाएनन् । यसरी वार्ताले सकारात्मक रूप लिन नसक्दा पुनः युद्ध चर्कने स्थिति देखेर बहादुर शाहले अंग्रेजसंग सहायता लिन निर्णय गरी ई. १७९२ मा अंग्रेजसंग एउटा वाणिज्य सन्धि गरे ।^{२३} चिनियाँ सेनापति फुकाङ्गले नेपाली फौजमाथि आक्रमण गर्ने आदेश दिए । यो आक्रमण नेपालको लागि घातक सिद्ध भयो । चिनियाँ फौज बेत्रावतीसम्म आइपुगेकाले काठमाडौँलाई खतरा भई दुकुटी नै मकवानपुर सारिएका प्रसङ्गहरू उल्लेख छन् । त्यसपछि नेपालले चिनियाँ शर्तहरू बाध्य भएर मान्नु पर्‍यो र ई. १७९२ मा नेपाल+तिब्बत+चीनका बीचमा बेत्रावतीमा सन्धि भई युद्धको अन्त्य भयो ।^{२४}

यस सन्धिले नेपालले आदिकालदेखि प्राप्त गरेको हिमाली क्षेत्रको व्यापारमा एकाधिकार समाप्त गर्‍यो । तिब्बती बजारमा वर्षौँदेखि चालु रहँदै आएको नेपाली मुद्रा बाहेक नयाँ मुद्रालाई प्रतिबन्ध लगायो । तिब्बतमा नेपालको जुन स्थिति थियो । त्यो समाप्त भई चीनले प्राप्त गर्‍यो । कुती र केरूङ्गका क्षेत्रमा चिनियाँ अधिकारीले रेखाङ्कन गरेको सिमानालाई मान्न नेपाल बाध्य भयो । प्रत्येक पाँच वर्षमा एउटा शिष्टमण्डल नियमित रूपमा चीन पठाउनु पर्ने भयो । यो सम्झौता नेपालका लागि हानिकारक तथा घातक सिद्ध भए तापनि नेपालले यस सम्झौतालाई उल्लंघन गर्ने कोशिस गरेन । बरू प्रत्येक ५-५ वर्षमा एउटा शिष्टमण्डल नियमित रूपमा चीन पठाउने भयो ।^{२५} बेत्रावतीको सन्धिमा नेपाललाई चीनको अधिनता स्वीकार्नु पर्ने वा कुनै प्रकारको हानि हुने शर्त नरहेकाले नेपालले केही कुरा गुमाउनु परेन ।

यसप्रकार शताब्दीयौँदेखि रहेको नेपाल+तिब्बत सम्बन्धमा गतिरोध आउनुको बदला यस सन्धि पश्चात् चीनको संलग्नता पनि बढ्न गई नेपालको कूटनैतिक इतिहासमा नयाँ अध्यायको शुरूआत भएको पाइन्छ ।

पाद टिप्पणी:-

१. प्रेमरमण उप्रेती, कृष्णबहादुर थापा- नेपालको संक्षिप्त सामाजिक, आर्थिक तथा कुटनितिक इतिहास काठमाडौं: साभा प्रकाशन वि. सं. २०५३, पृ. १३५
२. ज्ञानमणि नेपाल- नेपाल भोट चीन सम्बन्धका केही सांस्कृतिक पक्ष, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान वि. सं. २०४५ पृ. ७
३. उप्रेती र थापा- पूर्ववत् पाद टि. नं. १ पृ. १३८
४. ज्ञानमणि नेपाल+ नेपाल निरूक्त, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०४० पृ. १६१
५. उप्रेती र थापा+ पूर्ववत् पाद टि. नं. १ पृ. १३८, १३९
६. उही पृ. १३९
७. नेपाल+ पूर्ववत् पाद टि. नं. ४ पृ. १६४
८. उप्रेती र थापा-पूर्ववत् पाद टि. नं. १ पृ. १३९
९. उही पृ. १३७, १३८
१०. लियो इ. रोज+ नेपाल: स्ट्रटेजी फर सर्भाइभल, दिल्ली: अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, सन् १९७३, पृ. १३, १४
११. त्रिरत्न मानन्धर- नेपाल भोट विवाद, कीर्तिपुर: नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय वि.सं. २०४१ पृ. २
१२. उप्रेती र थापा- पूर्ववत् पाद टि. नं. १ पृ. १४०
१३. रोज- पूर्ववत् पाद टि. नं. १० पृ. २४, २५
१४. बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृतान्त, काठमाडौं: प्रमोद शमसेर र नीर विक्रम प्यासी, वि.सं. २०२२ पृ. ७३
१५. उप्रेती र थापा- पूर्ववत् पाद टि. नं. १ पृ. १५७
१६. उही पृ. १५८
१७. रोज- पूर्ववत् पाद टि. नं. १० पृ. ३८
१८. उही पृ. ३९, ४०
१९. मानन्धर- पूर्ववत् पाद टि. नं. ११ पृ. ३
२०. रोज- पूर्ववत् पाद टि. नं. १० पृ. ४३, ४३
२१. देवीप्रसाद भण्डारी (सं)- ऐ.शि. बाबुराम आचार्यले रचना गर्नु भएको नेपालको संक्षिप्त इतिहास, पूर्णिमा, ६१ पूर्णाङ्क, काठमाडौं: संशोधन मण्डल वि. सं. २०४१ पृ. १६
२२. ज्ञानमणि नेपाल- नेपाल निरूपण, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०५५ पृ. २५०
२३. भद्ररत्न बज्राचार्य- बहादुर शाह: दि रिजेन्ट अफ नेपाल, दिल्ली: अनमोल पब्लिकेशन, सन् १९९२, पृ. २४६, २४७
२४. मानन्धर- पूर्ववत्, पाद टि. नं. ११ पृ. ५
२५. धनबज्र बज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल, सं- ऐतिहासिक पत्र संग्रह, पहिलो भाग, काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद, वि.सं. २०१४ पृ. ७३, ७४